

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
رشته زبان و ادبیات فارسی

موضوع

بررسی جنبه‌های نقد ادبی در برخی تذکره‌های
دوره صفویه

استاد راهنما

دکتر ابوالقاسم رادفر

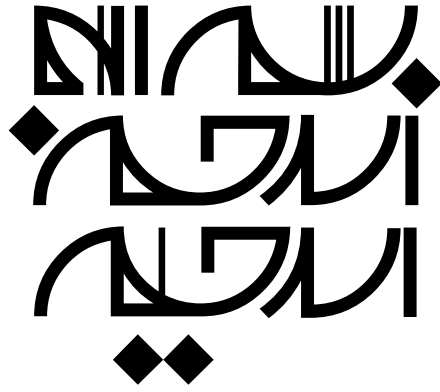
استاد مشاور

دکتر احمد خاتمی

پژوهشگر

الناز معتمدی

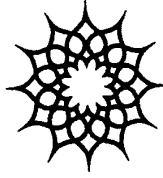
سال تحصیلی ۸۸-۱۳۸۷

تقدیم به:

پدر و مادر عزیزم که مثل همیشه یار و همراه
بودند.

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۸۸/۷/۱۵

پایان نامه تحصیلی خانم الناز معتمدی دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

تحت عنوان:

بررسی جنبه های نقد ادبی در تذکره های فارسی دوره صفویه

(بر اساس تذکره های نصرآبادی، هفت اقلیم، میخانه، تحفه سامی، ریاض الشعرا)

را بررسی کردند و پایان نامه با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱. استاد راهنمای پایان نامه، آقای دکتر رادفر با مرتبه علمی استاد

۲. استاد مشاور پایان نامه، آقای دکتر خاتمی با مرتبه علمی دانشیار

۳. استاد داور داخل گروه، آقای دکتر نجفداری با مرتبه علمی استادیار

امضا
امضا
امضا

امضای رئیس پژوهش

امضا
رادفر

امضای مدیر گروه

امضا
رادفر

امضای نماینده مدیریت تحصیلات تکمیلی

امضا

بررسی جنبه‌های نقد ادبی در برخی تذکره‌های دوره صفویه

چکیده

موضوع این رساله بررسی جنبه‌های نقد ادبی در تذکره‌های دوره صفویه است. این پژوهش قصد دارد تا با بررسی برخی تذکره‌های مهم دوره صفویه به وجوه خاصی از نقد ادبی تذکره‌نویسان درباره سبک رایج شعر این دوران یعنی سبک هندی و یا اشعار شاعران در سبک‌های دیگر بپردازد تا بتواند نخستین حلقه‌های نقد ادبی ایران را بیابد. نقد ادبی بررسی ویژگی‌ها، محاسن و معایب آثار است. تذکره‌ها نیز در اصطلاح ادبی کتاب‌هایی هستند که در آنها شرح حال شاعران با منتخبی از اشعارشان می‌آید. ضرورت بررسی این موضوع به این جهت است که برخی از تذکره‌نویسان در کنار این شرح حال و اشعار، گاه نظرات و آراء انتقادی خود را نیز درباره آنها بیان می‌کردند و به نوعی نقد ادبی دست می‌زدند که می‌توان آن را بخشی از تاریخ هرچند غیر رسمی نقد ادبی ایران دانست. هدف از این رساله نیز این است که بتواند گذشته نقد ادبی ایران در تاریخ دیرینه ادبیات ایران را که بر بسیاری مکشوف نیست روشن کند و در این راه تذکره‌ها از مهم‌ترین منابع برای رسیدن به این گذشته هستند. البته به دلیل گسترده بودن موضوع در اینجا تنها برخی تذکره‌های دوره صفویه در فاصله سال‌های ۹۰۷ تا ۱۱۴۸ مورد بررسی قرار می‌گیرد، یعنی از روی کار آمدن شاه اسماعیل صفوی تا انقراض سلسله صفویه. در این زمان تذکره‌نویسی یکی از دوران‌های اوج خود را سپری می‌کند.

در این رساله سعی شده است با روش کتابخانه‌ای پس از بررسی گذشته نقدادبی ایران و سابقه تذکره‌نویسی فارسی، نقدهای مؤلفان تذکره‌ها استخراج و ضمن طبقه‌بندی آنها به بررسی اصطلاحات نقدهای آن دوره و نقد نقدهای تذکره‌نویسان پرداخته شود. در نتیجه نیز به این مهم دست یافته شده که نقد تذکره‌نویسان هر چند ذوقی و غیر فنی بوده اما در تاریخ ادبیات خود مرحله‌ای از سیر تکامل نقد ادبی است که تحت عنوان نقد تاریخی - تذکره‌ای شناخته می‌شود. این دیدگاه‌های انتقادی در همه تذکره‌های دوره صفویه گاهی ملایم‌تر و گاهی قوی‌تر وجود دارد. در بسیاری از تذکره‌ها نیز شاهد عناصر نقد به شکلی فنی‌تر و جزئی‌تر البته با در نظر گرفتن زمان و شرایط آن روزگار هستیم.

کلیدواژه‌ها: نقدادبی، تذکره، دوره صفویه.

فهرست موضوعات

موضوع	صفحه
پیشگفتار	۱۳
مباحث مقدماتی	۱۸
درباره نقد ادبی:	
تعریف نقد ادبی	۲۲
روش‌های نقد ادبی	۲۸
اهمیت نقد ادبی و ضرورت پرداختن به آن	۳۳
سابقه نقد ادبی در ادبیات فارسی	۳۶
تذکره‌ها و تذکره‌نویسی فارسی:	
تعریف تذکره	۴۳
انواع تذکره‌ها	۴۸
اهمیت تذکره‌نویسی	۵۰
تذکره‌ها و تاریخ ادبیات فارسی	۵۳
سابقه تذکره‌نویسی فارسی	۵۸

تذکره‌ها و بسترسازی لازم برای نقد ادبی ۶۶

تذکره‌های دوره صفویه:

ادبیات دوره صفویه ۶۹

علل گرایش به تذکره نویسی در این دوره ۸۳

فهرستی از تذکره‌های دوره صفویه ۸۶

۱. بزم‌آرای ۸۶

۲. تحفه سامی ۸۶

۳. تذکره ابوالبقاء ۸۷

۴. تذکره ابوحيان ۸۷

۵. تذکره انسی ۸۷

۶. تذکره الشعرا ۸۷

۷. تذکره الشعرا ۸۷

۸. تذکره الشعرا ۸۸

۹. تذکره باقی ۸۸

۱۰. تذکره برنابادی ۸۸

۱۱. تذکره دیده ۸۸

۱۲. تذکره طوفی ۸۹

۱۳. تذکره قایللی ۸۹

۱۴. تذکره قطبشاهی ۸۹

۱۵. تذکره مصور ۸۹

۱۶. تذکره منیر لاهوری ۹۰

٩٠	١٧. تذكرة ميخانه
٩٠	١٨. تذكرة ناظم تيريزى
٩٠	١٩. تذكرة نصرآبادى
٩٠	٢٠. تذكرة نصرآبادى (ذيل)
٩١	٢١. جمع الخيار
٩١	٢٢. جواهرالعجايب
٩٢	٢٣. خرابات
٩٢	٢٤. خزينة گنج
٩٢	٢٥. خلاصة الاشعار و زبدة الافكار
٩٣	٢٦. خلاصة الاشعار
٩٣	٢٧. خلاصة الشعرا
٩٣	٢٨. خيرالبيان
٩٣	٢٩. راحة القلوب
٩٤	٣٠. رسالة برهمن
٩٤	٣١. روضة السلاطين
٩٤	٣٢. سفينة بينخبر
٩٥	٣٣. سفينة خوشگو
٩٥	٣٤. عارف الآثار
٩٥	٣٥. عرفات العاشقين و عرصات العارفين
٩٦	٣٦. كعبه عرفان
٩٦	٣٧. كلمات الشعرا

۳۸. لطایف الخیال ۹۶
۳۹. مجالس النفائس فارسی (لطایف نامه) ۹۷
۴۰. مجالس النفائس فارسی (هشت بهشت) ۹۷
۴۱. مجالس النفائس فارسی (بقیه نقیه) ۹۷
۴۲. مجالس النفائس فارسی ۹۸
۴۳. مجمع الشعرا و مناقب الفضلا ۹۸
۴۴. مجمع الشعراى جهانگیرى ۹۸
۴۵. مجمع الفضلا ۹۸
۴۶. مخزن اخبار ۹۸
۴۷. مذكر احباب ۹۹
۴۸. مذكر الاصحاب ۹۹
۴۹. مرآت الخیال ۱۰۰
۵۰. میخانه (خرابات) ۱۰۰
۵۱. نفائس المآثر ۱۰۰
۵۲. هفت اقلیم ۱۰۰
۵۳. همیشه بهار ۱۰۱
۵۴. ید بیضا ۱۰۱
- کتاب‌هایی که بخشی از آنها در تراجم شعراست ۱۰۲
- علت انتخاب تذکرها جهت بررسی وجوه نقد ۱۰۷
- تذکره تحفه سامی:
- درباره مؤلف ۱۰۹

درباره کتاب و ویژگی هایش ۱۱۱

نقل نقدهای کتاب ۱۱۴

طبقه‌بندی و نقد و بررسی نقدها ۱۴۹

تذکره میخانه:

درباره مؤلف ۱۶۳

درباره کتاب و ویژگی هایش ۱۶۵

نقل نقدهای کتاب ۱۶۷

طبقه‌بندی و نقد و بررسی نقدها ۱۸۵

تذکره نصرآبادی:

درباره مؤلف ۱۸۹

درباره کتاب و ویژگی هایش ۱۹۱

نقل نقدهای کتاب ۱۹۶

طبقه‌بندی و نقد و بررسی نقدها ۲۳۳

ادامه سیر نقدنویسی در تذکره‌ها:

نقدنویسی در تذکره‌های دیگر دوره صفویه ۲۴۶

– مذكر احباب ۲۴۷

– مرآت الخيال ۲۵۰

– هفت اقلیم ۲۵۴

سیر نقد ادبی در تذکره‌های پس از دوره صفویه ۲۶۲

– ریاض الشعرا ۲۶۲

– آتشکده آذر ۲۷۱

نتیجه گیری ۲۷۹

فهارس

فهرست اشخاص ۲۸۳

فهرست کتب ۲۹۲

فهرست منابع ۲۹۷

پیشگفتار

پیشگفتار

از نخستین روزهای تحصیلم در مقطع کارشناسی ارشد در پی این بودم تا بتوانم برای رساله خود کاری متفاوت و نو عرضه کنم. ابتدا با توجه به پیشینه قبلی‌ام در کار ادبیات معاصر و نقد بر آن شدم تا موضوعی پیرامون همین مسائل بجویم. مدتی نگذشته بود که به مدد و لطف خداوند متعال توفیق فعالیت در امر پژوهش و تحقیق را یافتم و در کنار فعالیت خود در ادبیات کلاسیک با دوره صفویه، سبک هندی و تذکرها آشناتر شدم. میلی عجیب در من به وجود آمد تا اگر قادر باشم بتوانم گامی جدید در این عرصه بردارم. این بار به سراغ استادان همیشه یار و همراه رفتم و با اشارت‌های استاد ارجمندم جناب آقای دکتر احمد خاتمی که در این رساله مشاوره نیک و شایسته تقدیر بودند، موضوع یافتن نمونه‌های نقد ادبی در تذکرها را برگزیدم. به نظرم کاری جدید آمد، به ویژه که تلفیقی از ادبیات نو و کلاسیک بود. پس از آن از استاد بزرگوار، جناب آقای دکتر ابوالقاسم رادفر طلب راهنمایی کردم که بی‌شک می‌دانستم در این عرصه اطلاعات بی‌اندازه ارزشمندی در اختیار دارند. ایشان نیز، در انتخاب تذکرها و

واضح تر شدن موضوع به من مدد رساندند. این چنین بود که موضوع « بررسی جنبه‌های نقد ادبی در تذکره‌های دوره صفویه» به راهنمایی جناب آقای دکتر رادفر و مشاوره جناب آقای دکتر خاتمی مورد حمایت و تصویب گروه آموزشی واقع شد و مراحل کار رساله به این ترتیب آغاز گشت:

۱- شناسایی تذکره‌ها و استخراج نقدها

در راه نگارش این رساله ابتدا به بررسی و شناسایی منابع و مآخذ در راستای موضوع پرداخته شد. سپس با کمک‌های شایسته استاد راهنما و همفکری استاد مشاور برخی تذکره‌های مهم دوره صفویه شامل تذکره‌های نصرآبادی، تحفه سامی، هفت اقلیم، میخانه، مرآت‌الخیال و مذکر احباب در دوره صفویه و دو تذکره آتشکده و ریاض‌الشعرا جهت بررسی جنبه‌های نقد در دوران پس از صفویه انتخاب گشت. البته اشارت‌های استاد بزرگوار دکتر عبدالحسین زرین کوب در کتاب‌های نقد ادبی و از گذشته ادبی ایران و بخش «نقد ادبی در تذکره‌نویسی» کتاب نقد خیال اثر دکتر محمود فتوحی نیز در این انتخاب کمکی شایان توجه بود. بعد از آن مطالعات بر روی نقدهای این تذکره‌نویسان در تذکره‌های فوق به ویژه سه تذکره نصرآبادی، تحفه سامی و میخانه به عنوان تذکره‌های اصلی این تحقیق آغاز شد و نقدهای آنان استخراج گشت.

۲- مطالعه و بررسی درباره نقد ادبی:

در این مرحله با توجه به کتاب‌های متعددی که از گذشته تا امروز پیرامون نقد ادبی نگاشته شده است و مقالات متعددی که در مجلات به چاپ رسیده، به بررسی واژه نقد ادبی، انواع نقد ادبی، ضرورت نقد ادبی و سابقه نقد ادبی در ایران پرداخته شد. در

این بخش تلاش بر این بود که آنچه تا به امروز پیرامون سابقه نقد ادبی در ایران کار شده ذکر شود و این پژوهش در واقع ادامه‌دهنده راه باشد نه تکرار مکررات.

۳- مطالعه و بررسی درباره تذکره و تذکره‌نویسان:

در این بخش با توجه به آثار منتشر شده در باب تذکره به بررسی و تعریف و اهمیت تذکره و سابقه تذکره‌نویسی فارسی - در داخل و خارج ایران - پرداخته شد.

۴- مطالعه و بررسی درباره ادبیات دوره صفویه و تذکره‌نویسی در این

دوره:

در این فصل از رساله ابتدا به بررسی و تحقیق مختصری از ادبیات دوره صفویه پرداخته شد سپس درباره علل رواج تذکره‌نویسی در دوره صفویه مراحل مطالعه و یادداشت‌برداری انجام شد و فهرستی از تذکره‌های این دوره نیز با توضیحی پیرامون هر یک تهیه شد.

۵- طبقه‌بندی و نقل و نقد نقدهای تذکره‌های برگزیده:

در این بخش نقدهای استخراج شده از تذکره‌های برگزیده طبقه‌بندی و بررسی شد و درباره اصطلاحات نقد آنها و به طور کلی درباره آنچه که از نقد در ذهن داشتند مطالعاتی انجام شد و دریافته‌ها ذکر گشت.

۶- نتیجه‌گیری:

در نهایت به نتیجه‌ای از تحقیق دست یافتیم. با توجه به آنچه که از نقدهای این تذکره‌ها به دست آمد نتیجه می‌گیریم که نقد ادبی ایران سابقه‌ای بسیار طولانی‌تر از آن دارد که بسیاری گمان می‌کنند در دوران مشروطه به یک‌باره در ایران آغاز شده است.

مانند بسیاری از پدیده‌های دیگر در ادبیات ایران که باور بسیاری از محققان بر آن است که به صورت مستقیم از اروپائیان به ما رسیده است و در واقع ایرانیان را مقلدانی بی‌پیشینه تصور می‌کنند.

در پایان بار دیگر بر خود واجب می‌دانم از راهنمایی‌های ارزشمند جناب آقای دکتر رادفر و مشاوره بی‌دریغ و همه جانبه جناب آقای دکتر خاتمی کمال تشکر را داشته باشم، که در کمال محبت و دلسوزی در سخت‌ترین مراحل کار همراه و یاری شایسته برایم بودند و نیز خواهر عزیزم نغمه معتمدی که در تایپ بخش‌هایی از این رساله و تهیه فهرست‌ها همچون یاری بی‌منت در کنارم بود، همچنین بر دستان پدر و مادر عزیزم که از همیشه زندگی‌ام بیشتر در کنارم بودند و در سخت‌ترین ایام زندگی، برایم بهترین شرایط برای نگارش این رساله را فراهم آوردند بوسه می‌زنم و برای همه این عزیزان و استادان گرامی دیگرم در خانه اول تحصیلیم در دانشگاه شهید بهشتی و خانه دومم، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی آرزوی سلامتی و توفیقات روزافزون دارم. امیدوارم این رساله نیز با اشارت‌ها و راهنمایی‌های استادان دانشمندم در آینده نه چندان دور به کمال خود برسد.

به امید و یاری خدایم

الناز معتمدی

شهریور ۱۳۸۸

مباحث مقدماتی

مباحث مقدماتی

-موضوع تحقیق:

بررسی جنبه‌های نقدادبی در تذکره‌های دوره صفویه.

-تعریف مسأله:

موضوع تحقیق بررسی تذکره‌های مشهور دوره صفوی به منظور دستیابی به نمونه‌هایی از نقدادبی در حوزه شعر فارسی است.

-سؤال‌های اصلی تحقیق:

۱. آیا نقد ادبی در نزد تذکره‌نویسان دوره صفوی جایگاهی داشته است؟
۲. چه میزان از اشعار مذکور در تذکره‌های دوره صفوی با نقدادبی همراه است؟
۳. آیا شیوه نقدادبی تذکره‌نویسان منطبق با اصول نقدادبی به معنای مصطلح و رایج آن است؟

-فرضیه‌ها:

۱. نقد ادبی در تذکره‌های دوره صفوی وجود دارد.

۲. میزان توجه تذکره‌نویسان دوره صفوی به نقد اشعاری که نقل می‌کنند قابل ملاحظه است.

۳. می‌توان برخی نقدهای تذکره‌نویسان صفوی را با اصول نقد ادبی رایج مقایسه کرد.

- اهمیت و ضرورت تحقیق:

موضوع نقد ادبی از مهمترین موضوعاتی است که امروزه در ادبیات جهان بدان توجه خاص می‌شود. در حوزه ادبیات فارسی با وجود سابقه طولانی غیر رسمی نقد ادبی، متأسفانه چنانکه باید و شاید قابلیت‌های نقد پیشینیان بررسی نشده است. این رساله می‌کوشد با مطالعه برخی از تذکره‌های مشهور دوره صفویه، وجوه خاصی از نقد ادبی تذکره‌نویسان را درباره سبک رایج آن دوره یعنی سبک هندی و یا اشعار شاعران در سبک‌های دیگر بررسی کند و به این ترتیب زمینه‌ای برای تحقیقات گسترده‌تر و توجه بیشتر محققان در حوزه نقد ادبی به متون قدیم را فراهم آورد.

- پیشینه تحقیق

در زمینه نقد ادبی آثار متعددی در دهه‌های اخیر منتشر شده است که بیشتر آنها به مسائل کلی نقد ادبی پرداخته‌اند. برخی از آنها نیز این اصول را به صورت ترجمه از زبان‌های دیگر به فارسی برگردانده‌اند اما در حوزه نقد ادبی در تذکره‌ها کار مستقلی صورت نگرفته است به ویژه که تحقیق محدود به دوره‌ای خاص یعنی دوره صفویه است. از آثاری که نزدیک به حوزه تحقیق این رساله است می‌توان به کتاب *نقد خیال* اثر دکتر محمود فتوحی اشاره کرد که رساله دکتری ایشان بوده است. بخشی از تحقیق ایشان در این رساله به نقد در تذکره‌های دوره صفویه اختصاص دارد. دکتر عبدالحسین زرین‌کوب نیز به صورت بسیار مختصر در دو کتاب خود، *نقد ادبی* و *از گذشته ادبی*

ایران، به نقدهای تذکره‌ها و چند تن از ناقدان این دوران که همان نویسندگان تذکره‌ها هستند اشاره دارد.

در واقع این تحقیق از نظر دستیابی به دیدگاه‌های نقد ادبی پیشینیان، برقراری پیوند علمی بین ادبیات امروز و ادبیات عهد صفویه و پیش از آن و تطبیق نقد ادبی گذشته با نقد ادبی مدرن دارای نوآوری‌های خاص خود است.

-روش تحقیق

روش تحقیق در این پایان‌نامه کتابخانه‌ای است.

-اصطلاحات تحقیق

پاره‌ای از اصطلاحاتی که مکرراً در این کتاب به کار رفته، با همه وضوحی که دارند، مجدداً برای روشن شدن حوزه تحقیق تعریف می‌شوند:

نقد ادبی: علمی که به تشخیص معایب و محاسن اثری ادبی می‌پردازد.

تذکره: کتابی که در آن ترجمه احوال شاعران را همراه با نمونه اشعارشان گرد آورند.

دوره صفویه: سلسله‌ای از پادشاهان ایرانی که در فاصله سال‌های ۹۰۷ تا ۱۱۴۸

ه. ق. بر ایران حکومت می‌کردند. نخستین پادشاه این سلسله شاه اسماعیل صفوی بوده است و آخرین آنها نیز شاه عباس سوم بود.

درباره نقد ادبی
